

*11 –лекция: Драматургиядағы сезім толқу, қайғы, мұң, ашу, тоқырау т.б. жеткізудегі авторлық ізденістер
Аймауытов драматургиясындағы қайғы, мұң өрнектерін
Бейнелеу поэтикасы.*

профессор Б.Құндақбаев өзінің «Жүсіпбек Аймауытов және театр өнері» атты мақаласында кеңінен қамтып айтқан. Ол ұлттық сахна өнерінің алғашқы үлгілері жайлы материалдар жинау үстінде Семейде Аймауытовтың қатысуымен қойылған спектакльдер тарихымен танысқанда, «оның тәй-тәй басып дүниеге келуі Жүсіпбек Аймауытов есімімен тығыз байланысты болып шықты», — деп жазды.

Жүсіпбектің драмалық шығармалар жазуына да оның өнер сүйгіштігі айрықша әсер еткен. Ол жасынан ел ішіндегі ойын-сауық кештеріне қатысып, домбыра тартып, жақсы ән салған. Осы табиғи өнерін Жүсіпбек оқып жүрген кездерінде жалғастырып дамыта түскен.

Семейде ол драмалық, сахналық кештерге қатысып, ұлттық мәдени ойын-сауықтың ұйытқысы болған. Ол 1914 жылы Абайдың қайтыс болуының он жылдығына арналған кешке қатысқан. 1915 жылы сол қалада «Біржан мен Сара» спектаклін сахнаға лайықтап қойып, онда Біржанның рөлін ойнаған. 20-жылдардың бас кезінде Семейде «Ес-Аймақ» атты театр группасы ұйымдасқанда да Жүсіпбек соның басы-қасында болып, спектакльдер қойған. 1922 жылы «Еңлік— Кебектің» қайта жазылған нұсқасы да сол кісінің қоюымен сахнаға шыққан. 1925 жылы Қазақ Автономиялық республикасының бес жылдығына арнап ол Қызылордада өзінің «Ел қорғаны» пьесасын сахнаға шығарған. 1926 жылы тұңғыш қазақ театры ашылып, соған елге таныс халық таланттарын шақырғанда, солардың ішінде Ж.Аймауытовтың да іесімі болған («Еңбекші қазақ», Іб-қаңтар, 1926). Бірақ ол Шымкентте педагогикалық техникумға директор болуына байланысты келісім бермепті. Соған қарамастан Жүсіпбек театр ұйымдасқан тұста Қызылордада болып, театр жұмысын жандандыруға араласқан, жаңа спектакльдер жасаған. Кейін сол театр сахнасында өзінің «Шернияз» атты пьесасын қойған.

Жазушы өзі: «1916 жылғы қазақтан жұмысшы алудың артынан пьеса жаза бастадым. Алғаш жазған 5 перделі пьесам (Нұрғали Құлжанов ұнатпаған соң) жарыққа шықпады, оған жалғас «Рәбиға», «Жебір болыс» («Мансапқорлар»), «Қанапия—Шәрбану» 1916-1917 жылғы жазған пьесаларым, кейін түзетіп

баспаға бердім» — дейді. Бұл — оның пьеса жазумен төңкерістен бұрын-ақ шұғылданғанын растайды. Ол кезде Жүсіпбек пьесалары қолжазба күйінде тарап, көркемөнер үйірмелерінде қойылған. «Қанапия-Шәрбану» пьесасының кітап болып шыққан нұсқасына (1926) жазған кіріспеде жазушы «Бұл драма 1917 жылы жазылған еді. Семейде және басқа қалаларда бірлі-жарымды айналғаннан кейін жазған дәптерім жоғалып кетіп еді. Биыл кітапты қолыма түсіріп, түзетіп жаздым. Ескі қолжазбасы қолында бар кісілерден ол күйінде айналмауын тілеймін», — деп ескерту жасағаны — бұған дәлел. 1917 жылы 17 желтоқсанда Семей жастарының ойын-сауық кешінде Жүсіпбектің өзі режиссерлық етіп сахнаға дайындауымен оның «Рәбита», «Ескі тәртіппен бала оқыту» атты пьесалары қойылған. Жиырмамыншы жылдар ішінде осы жанрдағы ізденісін жалғастырып, ол «Сылаң қыз» (1922), «Ел қорғаны» (1925), «Шернияз» (1926) сияқты пьесалар жазған. Бұрынғы пьесаларын жөндеп, бастырған («Мансапқорлар» (1922), «Рәбиға» (1926), «Қанапия-Шәрбану» (1925).

Жүсіпбек пьесалары, негізінен, өз дәуірінің ең маңызды әлеуметтік мәселелерін көтеруге, оларды сахна арқылы бейнелеп көрсетуге арналады. Ол феодалдық-патриархалдық салтты, мешеулікті шенейді, елді оқуға, өнер-білімге, қараңғылықтан шығуға үндейді. Әйелдердің бас бостандығын, халықтың азаттығын, теңдігін қорғайды.

«Рәбиға» пьесасында ескі салт бойынша мал берген қойшы шалға тиген Рәбиға деген жас әйелдің тағдыры сөз болады. Әуелі бата бұзудан, ата-ана қарғысынан қорыққан Рәбиға тағдырына мойынсұнып бақса да, шалының о жар мінезіне (әр нәрсені сылтау қылып әрі қызғанып, жас әйелді ұра береді) шыдай алмай, одан кетуге мәжбүр болады. Ескі салт қосақтаған шалдан өз басына бостандық алып кетіп бара жатып, ол: «Кел, қазақтың күң қыздары, қол ұстасып, бостандық тұрмысқа жетейік!» — деген ұран тастайды.

Осы тектес идеяның анықтығы Жүсіпбектің басқа пьесаларында да байқалады. «Қанапия—Шәрбануда» жаңа заманның теңді қалып қосылған екі жасы сахна соңында «Жасасын теңдік!» деп шығады. «Шерниязда» пьеса уақиғасы сахна сыртында мылтық атылып, революцияның болғанын хабарлаумен бітеді. Бұлардың бәрі көп жылдар үстем тап пен отаршылдықтың екі жақты қанауында болып келген халықтың: «Өзгеріс, бостандық, теңдік!» деген ұранмен басталған жаңа өмірін қуаттау идеясынан туады.

«Ел қорғаны» пьесасында сол кездегі қараңғы қазақ ауылына өкіл боп барып, саяси жағдайды, жаңа өкімет көзқарасын оқыған азамат түсіндіреді. Ол төңкерістің жайын, «ақтар» мен «қызылдардың» кім екенін, «ақтарға» қарсы елді қорғайтын жасақ ұйымдастыру қажеттігін айтады. Елді өзін-өзі қорғау ісіне жұмылдырады. Бұл да шығарманың ашық идеясы. Революция дәуіріндегі әр қилы пікір, ой таластарын саралай келе, жазушы оқығанның аузымен оларға баға береді.

Бұл шығармаларда идея көбінесе үгіттік үлгіде ашылатыны да байқалмай калмайды. Жазушы оны дәуір талабы есебінде қояды. Қараңғы қауымға жаңалықты сахна арқылы жеткізуді көздейді.

Жүсіпбектің пьесалары идеялық мазмұнының байлығымен ғана емес, драмалық тартыстың өткірлігімен, характер жасаудағы ізденістерінің әрқилылығымен ерекшеленеді. Ол тартысқа негіз етіп әлеуметтік қайшылықты алады. Сол қайшылықты күрестерде әр қилы топ өкілдерінің ұстанған бағытын анықтап, образдарды даралауға ұмтылады.

Б.Құндақбаев Жүсіпбек пьесаларының басқа драматургтердің еңбектеріне ұқсамайтын ерекшелігі есебінде психологиялық толғанысты ашудың өзгеше жолына назар аударады. «Оның барлық пьесалары шымылдығының ашылуы жеке кейіпкерлердің психологиялық толғанысынан бастау алады. «Рабиғада» оқиға өзімен-өзі іштей арпалысып отырған Рабиғаның монологінен басталса, «Ел қорғанында» Оқығанның әңгімесінен, «Қанапия— Шәрбануда» Шәрбанудың шешесі Үмсынайдың уайымға толы үрейлі монологінен, «Мансапқорларда» болыс сайлануды армандаған Мүсілімнің айла-тәсілінен, ішкі жоспарынан басталады. Осылай басты кейіпкердің сөзінен немесе монологтерінен басталған пьесаның әрекеті ширақ, кейіпкерлері барлық, оқиғалардың түйінін шешіп, соның тізгінін пьесаның аяғына дейін (аталған мақала, 21-бет) ұстап отырады».

Жүсіпбек пьесаларындағы адам сезімінің ішкі иіріміне, оның нәзік қылдарын баса білген шеберлігіне көңіл аудара қарасақ, Б.Құндақбаев байқаған жазушы ерекшелігі туралы ойлардың шындығына көзің жетеді. Әдет-салтқа мойынсұнып шалға барған жас келіншек Рабиғаның ішкі ой-сезімін Ахметтің әні талқандап кетеді. Теңіне қосыла алмай қалған Рабиға, ендігі жерде іске аспаған арманына ой жіберіп, шалының дөкір, тұйық мінезін міней бастайды. «Тым болмаса жарқылдап отырса, кедейлігі де, шалдығы да білінбес еді», — деп ойлайды. Оны рухани үйлесе алмаушылық, жалғыздық қинайды. Осы жайлар жас әйелді өзіне тең емес адамнан кетуге итермелейді.

«Қанапия—Шәрбану» пьесасында сүйіскен екі жастың қосыла алмау шырғалаңы 1916 жылғы июнь жарлығы кезіндегі әлеуметтік тартыстар жағдайында өтеді. Шәрбанудың әкесі Исатай ер баласы Ынтықбайды солдаттан қалдыру мақсатымен қызы Шәрбануды Сазанбай байға тоқалдыққа береді. Мұның кедей адамның басындағы еріксіз болған трагедиялық оқиға екені, байдың уақытты пайдаланып жасаған зорлығы пьесада орынды ашылады. Елдің барлық ниеті — Қанапия мен Шәрбану жағында. Пьеса соңында солдаттан қайтқан Қанапия Шәрбануды алып қашып, жаңа өкіметті паналайды. Бірақ жазушы таптық қайшылықты оршіте, шиеленістіре бермейді. Сазанбай жастардан жасаған қателігі үшін кешірім сұрайды. Бұл — Жүсіпбектің үстем таптың кейбір зорлық мінездерін надандықтан көріп, оларды ағарту, түсіндіру жолымен жөндеуге болады деген ойларының, қазақты жалпылама бөлмей қарауға тырысқанының көрінісі болса керек.

«Мансапқорлар» пьесасы атақ, дәрежеге құмар ел басшыларының арасындағы тартысқа құрылған. Тартыстың бір жағында Қасқырбай болыс болса, екінші жағында — оның туысқан інісі, тілмашы — Мүсілім. Ол кезінде әкесіне жасаған зорлығы мен оқытпағаны үшін ағасынан кек алмақ, оны өлтіріп, орнына болыс болмақ. Сол үшін болыстың жас әйелімен көңілдес болып, оны болысқа у беруге жұмсайды. Жазушы Мүсілімнің қылығын болыстан кек алумен ғана шектемей, оның адам есебінде жауыздығын, мансапқорлығын көрсетеді. Шығарма туыс адамдардың арасын айырып жатқан жіктелушіліктің, зорлықтың үлкен қоғамдық зұлымдыққа, жауыздыққа ұласып жатқандығын ашады.

Мұндағы психологиялық толғаныс шен-шекпенге құмартқан, парақор, мансапқор адамдар бейнесін ашу үшін пайдаланылады. Ол кейіпкер әрекетімен тікелей байланысты. Кейіпкерлер де кесек. Қасқырбай — көп қырлы, сыртқа айбарын жұмсап, сырын шеше бермейтін, құлқын, мансап үшін ештемеден тайынбайтын озбыр болыстың типі. Оның атын да жазушы тегін таңдамағанға ұқсайды. Қасқырбайдың өмір, дүние жөніндегі ұғымы да өзінің қоғамдағы орнына байланысты. «Бірақ ел жемей азулы болмайсың. Азулы болмай, дәулет табыла ма? ...Ел жеген жалғыз мен бе? Қазақтың жақсыларында бұрынғы, соңғы да ел қанамағаны болды ма? Біз солардан артықпыз ба? Мен алмағанмен, біреуі алады. ...Құдай бізді алуға жаратты, дүние күштінікі».

Мүсілім — мансапқордың жас, зымиян түрі. Ол алдағы тартысты іштей саралап, болыстан зорлық көрген жұртты өзіне тартып алдай біледі. Оның

пьеса басында, сахна ашылғанда, екі қолын қалтасына салып тұрып айтатын монологі көп нәрсені аңғартқандай. Тілмаш боп болысты пайдаланып, сол арқылы елдің тұрмыс-тіршілігіне үйреніп, талай пәлеқорлыққа куә болған жас жігіт енді өзі билікке таласады. Өз мақсатына жету үшін жауыздықтың ешбір түрінен бас тартпайды. Мүсілімнің монологі — осы тұрғыдағы толғаныстың түрі. Бүкіл шығарма тартысының басталуы, әрі қарай дамуы Мүсілімнің осы сөзінен тарайды.

Пьесада негізгі кейіпкерлерге қоса, олардың бейнесін толығырақ аша түсуге көмектесіп тұрған біраз қосалқы адамдар бар. Олардың көрнектілері — жастық, әйелдік осал сезіміне малтыққан Күләнда, Сүлеймен молда, эпизодтық болса да, болыс айналасының шындығын түсінуге көмектесіп тұрған халық өкілдері — Қожантай қажы, Көбекбай, Әубәкір шабарман, т.б.

«Мансапқорлар» — кезінде көркемөнер үйірмелері сахналарында көп қойылған, көтерген мәселесінің өткірлігімен, сатиралық уыттылығымен, көркемдік табыстарымен бағаланған пьеса. Оның әр кездегі қойылымдары жайлы 20-жылдары баспасөз бетінде талай хабарлар басылған.

Аймауытов пьесалары ішінде стилі жағынан бөлек бір туынды — «Сылаң қыз». Бұл — комедия үлгісінде жазылған. Онда жазушы бойын сылаған жеңіл мінезді бай қызының қылығын күлкі етеді. Оқымай қалған Бәтиманың оқыған жігіттерден күйеу тандауы, оның өзіне келген үш жігітті біріне-бірін көрсетпей жасыруы, әкесінің чемодан іздеп жүріп олардың үстінен түсуі — шын мағынасындағы комедияға тән шешім. Оған қыз әкесі Жабағының саудагерлік психологиясын танытар көріністердің, оның түсімдерін, елден алашақ қарыздарын санап отыруын, жалғыз қызына (Бәтимаға) бәтеңке әпермеген сарандығын қоссақ, жазушының комедия арқылы сылаң қызды ғана емес, оның өскен ортасын да күлкіге айнаддырмақ ниетін танимыз.